

Т.О. Лобачьова

*студентка I курсу історичного факультету,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38095-051-61-48; e-mail: tataalex777@gmail.com*

Стаття присвячена антропоморфним рослинам, дослідження яких завжди цікавило людство, тому що ці рослини поєднували у собі лікарські та магичні якості. Завдяки аналізу походження антропоморфізму з давньоримської доби, авторка має можливість простежити розвиток ототожнення певних рослин з людською постаттю. Головними джерелами були праці Плінія та Діоскорида, що описують рослини та їх властивості.

Ключові слова: антропоморфізм, лікарські рослини, мандрагора, магичні властивості.

Статья посвящена антропоморфным растениям, исследование которых всегда интересовало человечество, потому что те растения сочетали в себе лекарственные и магические свойства. Благодаря анализу происхождения антропоморфизма с древнеримской эпохи, автор имеет возможность проследить развитие определенных растений с человеческой фигурой. Главными источниками были труды Плиния и Диоскорида, описывающие растения и их свойства.

Ключевые слова: антропоморфизм, лекарственные растения, мандрагора, магические свойства.

The article is devoted to anthropomorphic plants studing of which always interested mankind as those plants combined magical and medicinal qualities. Thanks to the analysis of anthropomorphism starting from the Roman era, the author has the ability to trace the identification of certain plants with the human. The main sources were the works of Pliny and Dioscorides describing plants and their properties.

Key words: anthropomorphism, herbs, mandrake, magical properties.

Важливість обраної теми ми вбачаємо у тому, що дослідження незвичайних рослин завжди цікавило людство, а найбільшу увагу привертали ті рослини, які поєднували у собі лікарські та магичні якості. Ці якості приписувалися антропоморфним (подібним людині) рослинам. Завдяки аналізу походження антропоморфізму з давньоримської доби, для якої характерним було успадкування знань попередніх епох, ми маємо можливість простежити розвиток ототожнення певних рослин з людською постаттю.

Головними джерелами були праці Плінія (22-24-79 р.) та Діоскорида (40-90 р.), що описують рослини та їх властивості. Праця Плінія «Натуральна історія» [13] містить матеріали відносно антропоморфних рослин. У роботі Діоскорида «Про медичні матеріали» [12] описано рослини більшої частини римських володінь. Також були задіяні праці «Дослідження з рослин» Феофраста (370-288 р. до н.е.) [8], «Іудейская війна» Іосифа Флавія (37-100 р.) [9], «Травник» Псевдо-Апулея (124-180 р.) [7], у яких міститься опис збирання та застосування мандрагори. «Строкати

оповіді» Клавдія Еліана (175–235 р.) [11] містять опис застосування певних пахощів, які за своєю дією нагадують мандрагору.

У роботі було використано праці історика медицини Ф.Р. Бородуліна [3], вченої-ботаніка Н.О. Базилевської [1], історика-фольклориста О.Б. Іпполітової [4]. Остання згрупувала уявлення про антропоморфні рослини в джерелах; однак її дослідження більше зосереджено на антропоморфних рослинах російських рукописних травників, а тому використовувалося нами вельми вибірково. Однак деякі спостереження авторки щодо загальних етнографічних матеріалів є досить цінними для нашого дослідження, тому що допомагають виявити закономірності сприйняття антропоморфних рослин у різних культурах.

При розгляді теми були поставлені завдання: 1) проаналізувати характерні риси використання рослин у якості лікарських засобів; 2) виявити певні рослини, яким приписували антропоморфізм; 3) порівняти властивості антропоморфних рослин на прикладі мандрагори та ерінгіуму.

У античні часи рослинам надавали великого значення. Так, Аристотель відносив рослини до живої природи, вони мали нижчий розвиток душі порівняно з тваринами [1:13]. Пліній надавав велике значення дії природи на людину. У своїй праці він персоніфікує природу, що було характерно для римських письменників-натуралістів [13: XXII, 1]. Рослини, що їх Пліній виділяє як лікарські, описано як ті, що ростуть у важкодоступній місцевості (щоб бути неушкодженими) і мають не досить привабливий вигляд. Пліній вважає, що лікарські рослини даються природою з метою зберегти здоров'я, ослабити тілесний біль і відвернути смерть. Ці рослини вкриті колючками, щоб зберегти свої лікарські властивості [13: XXII, 7].

Рослини мали широке використання завдяки поширеній народній медицині [3:18]. Так, травами лікували прокляття. Зокрема, Псевдо-Апулей описує рослину, яку греки в перекладі називали лев'ячою лапою [7: VII].

Багатьом рослинам приписувались чарівні властивості; так, рослина ботракіон лікувала від лунатизму, її необхідно було прив'язувати позаду шиї червоною ниткою, під час спадаючого місяця, коли Тілець або Скорпіон будуть в першій частині неба [7: IX]. Також магічними властивостями володіє артемізія одностеблова [7: X]. Вважалося, що драконова трава виводить з тіла зламані кістки та їх уламки [7: XIV]. Під час лікування жіночої кровотечі необхідно було промовляти певні заговори, даючи прозерпину, або перед початком лікування хвороби ока, треба провести певний обряд з пошуків рослини прозерпенини [7: XVIII].

У магічній справі особливої уваги звертали на себе антропоморфні рослини. Традиційній культурі характерно перенесення постаті людини у навколишнє середовище [4: 261]. Дж. Фрезер підкреслював, що внаслідок дії гомеопатичної магії не лише людина здатна начебто впливати на рослину, а й рослина може впливати на людину [10]. Зокрема, рослини, які володіли схожістю з людиною, наділялися різними властивостями (лікувальними, частіше магічними) [4: 273]. Саме корінь рослини, у більшості випадків мав антропоморфні риси. Також іншим частинам рослини могли приписувати антропоморфізм [4: 262 – 263].

Однією з головних антропоморфних рослин є мандрагора. До антропоморфних рослин відносили також ерінгіум, лікарські властивості якого описуються у працях Плінія та Діоскорида. Мандрагора росте у Середземномор'ї (Італія, Греція та Мала Азія) та є отруйною рослиною, яка має розгалужений корінь. Отруйність та людиноподібність стали причиною багатьох забобонів відносно мандрагори [4: 275].

Феофраст описує збір мандрагори: «Навколо першої мандрагори треба тричі окреслити мечем коло і зрізати її, дивлячись на захід; навколо наступної – танцювати, примовляючи якомога більше любовних промов» [8: IX.8]. Феофраст вважає подібні ритуали вигадкою. Також маємо два схожі описи у джерелах більш пізнього часу. Так, у Йосифа Флавія є опис рослини ваорас(від єврейського «горіти») [9: VII, 6.3], яка за властивостями та певним ритуалом збору схожа з мандрагою у Псевдо-Апулея. Псевдо-Апулей описав мандрагору у своєму «Травнику». Він писав, що збирати її треба уночі, бо виразно можна побачити світло її голови. Коли людина наблизиться до неї то неодмінно треба окільцювати рослину залізом. Вважалось, що мандрагора втікає від нечистої людини [7: CXXXI].

Подібний опис є й у Йосифа Флавія, проте для того, щоб спіймати, рослину необхідно полити уриною від жінки або її місячної кров'ю [9: VII, 6.3]. Далі у Псевдо-Апулея сказано, якщо людина окільцює мандрагору залізом і окопає навколо так, щоб залізом до неї не доторкатися, і відгребе землю вістрям слонового бивня, то, ледве побачиш ноги мандрагори і її руки, треба об'язати траву мотузкою, інший кінець мотузки одягнути на шию негодованій собаці, поставити на деякій відстані їжу для неї, так щоб, дотягуючись до їжі, собака змогла висмикнути траву [7: CXXXI]. Саме ритуал збору спостерігається у багатьох описах рослин, схожих на мандрагору, які походять з античної доби, зокрема від Йосифа Флавія [4: 277]. Вважалося, що трава може згубити того, хто її висмикує. Коли було шкода собаки, то будувалася машина, за допомогою якої висмикували траву, коли рослина потрапляє до рук людини, треба було наповнити соком її листя скляну ампулу і вживати за призначенням [7: CXXXI].

У Йосифа Флавія та Псевдо-Апулея містяться схожі ритуали збирання мандрагори, хоча більш ранній опис мандрагори, який зустрічається у Феофраста містить інші дії відносно збору. Діоскорид у своїй роботі описує плоди мандрагори, а саме мандрагорові яблука. Він розділяє їх на чоловічі та жіночі. Мандрагорові яблука також, як і корінь володіють певними медичними та магичними властивостями, що зумовило їх попит у давнину [12: IV, 76].

Відвар кореню мандрагори давали щоб зменшити біль під час операції, але занадто велика доза є отруйною. Також мандрагору застосовували для абортів. Кажуть, що її корінь, зварений протягом шести годин з слоною кісткою, розм'якшує її, і коли все готово, зі слонової кістки можна сформувати будь-яку форму. Якщо мандрагою акуратно натиратися протягом п'яти або шести днів, вона знімає шрами без виразок. Корінь використовується з медом або маслом для того, щоб відганяти змії. Діоскорид писав, що є інший сорт, названий моріон, який росте в тінистих місцях і навколо западин, у якого листя подібне білій мандрагорі, але менше, в довжину 20 см, воно біле, розташоване навколо стебла. У Діоскорида описано застосування цього сорту у якості відвару, наче однієї ложки досить, щоб людина втратила розум (свідомість), цю властивість використовували фізіологи під час операцій (людина нічого не відчувала три або чотири години). Рослина також мала назву латинною *mala canina* («загибель собаки») у деяких випадках – *mala terestrial* («дур наземний») [12: IV, 76].

Лікувальні властивості мандрагори у Феофраста¹ описано наступним чином: листя мандрагори застосовувалося разом з пшеничним борошном до ран; корінь, натертий і вимочений в оцті, лікував від рожи², подагри³ та безсоння і вживався для любовного напою. Корінь давали з вином або з оцтом; нарізали кружечками, як

редьку, і, нанизавши, підшували в диму над свіжим виноградним соком [8: IX.9].

Схожі властивості мандрагори наводить Псевдо–Апулей, проте він також додає, що вона лікує від головного та вушного болю, застосовується проти епілептичних нападів, тобто одержимості демонами і схильності судом [7: CXXXI].

У Іосифа Флавія головною ціллю здобуття рослини є вигнання демонів з хворого [9: VII, 6.3], що повністю вписується в іудейську традицію народної медицини першого сторіччя н.е.⁴ Також Псевдо–Апулей писав, що використовують рослину для захисту дітей від чаклунських чар і наклепів, при застуді і стягуванні жив⁵, від будь-якого роду зла в будинку [7: CXXXI].

Мандрагорою бажали володіти і дружини Якова для його приваблення [5]. Точно невідомо, чи була та рослина мандрагорою, чи просто мала з нею спільні риси [2]. На підставі існування єдиного першоджерела у античності виникають певні варіації з приводу легенди про мандрагору, що можна побачити зіставивши опис рослини схожої на мандрагору у Бутті та у Іосифа Флавія.

У середньовіччі легенди про мандрагору набувають великого попиту. Так у німецькій народній традиції альраунамала і іншу назву – «шибеник», бо вважалося, що росте з сечі чи сперми повізаного злодія прямо під шибеницею. Збирати рослину треба було за допомогою чорної собаки та з заткнутими вухами, бо при висмикуванні рослина видає страшний крик [4: 278].

До антропоморфних рослин відносили ерінгіум, який за свідченням Плінія мав корінь схожий на статеві органи [13: XXII, 9]. У джерелах внаслідок використання Плінієм роботи Діоскорида ми маємо два схожі описи ерінгіуму. Але робота Діоскорида більш детально описує зовнішній вигляд ерінгіуму, натомість Пліній детально описує медичне застосування.

Діоскорид у своїй праці описує ерінгіум як одну з колючих рослин. Свіже листя ерінгіуму зберігається у солоному розчині, його їдять як овочі. Листя широке і шорсткувате в колі і ароматне на смак. Виростаючи, воно стає колючим на далеких точках стебла, на вершинах якого невеликі круглі головки, оточені дуже гострими шипами, схожими на зірку, тверді на усій поверхні. Колір рослини може бути зеленим, блідним, білим, а іноді лазурним (блакитним) [12: III, 24]. Пліній вказує, щобілі різновиди ерінгіума відомі в латині як “*sentumcarita*”, рослина має багато проявів у кушовому вигляді, також ерінгіум культивують, але у більшості випадків він зростає у дикій місцевості [13: XXII]. Діоскоридом, корінь довгий, широкий, на поверхні чорний і білий всередині, товщиною з великий палець руки [12: III, 24].

Методи використання більш докладно описано у Плінія. Зокрема Пліній пише, що ерінгіум є гарним засобом проти отрути [13: XXII, 8]. З ерінгіуму виробляється гідромель⁶, яка лікує метеоризм, скріплює кишечник, лікує хвороби серця, шлунка, печінки і трахею. Взятий в оксікраті⁷, ерінгіум лікує хвороби селезінки. Змішаний з гідромелем він рекомендується також від хвороби нирок, хворобливого сечовипускання, опистотонуса⁸, спазмів, люмбаго⁹, водянки, епілепсії, придушення (менструації) або рясної менструації, і всіх хвороб матки. Застосовують з медом для вилучення сторонньої речовини з тіла, і з засоленими мастилами і мастилами з воску, він розсіює золотушні болячки, для розривів наривів привушної залози, гнійних пухлин, оголення кісток і переломів. Спожитий перед питвом, зменшує вплив алкоголю на організм і затримує розслаблення кишечника. Рекомендують збирати рослину в період літнього сонцестояння, і вона має застосовуватися в комбінації з дощовою водою, для всіх видів хвороби шиї. Кажуть, що прикріплена як амулет вона

застосовується для лікування лейкоми¹⁰. Діоскорид писав, що, використовуючи ерінгіум у якості прикрас чи перетертим кимось, він лікує бугорки (на шкірі) [нарости] [12: III, 24].

Головною особливістю, якою володіли антропоморфні рослини була здатність виокремлювати феромони. Якщо корінь ерінгіуму схожий на чоловічі [статеві] органи трапився на шляху у чоловіка, він гарантує йому любов жінки [13: XXII, 9]. Пліній писав, що з цього предмету також є численні інші спекуляції не тільки з боку магів, але й з боку піфагорейських філософів. Так, Клавдій Еліан розповідає, що Афродіта дала Фаону вмістилище з пахощами, змастившись якими, він приваблював жінок [11: XII, 18]. Поетеса Саффо закохалася у Фаона та, не отримавши відповіді на свої почуття, покінчила з життям [6: 168]. Вважається, що серед пахощів була мандрагора, чи якась інша антропоморфна рослина.

Отже, одній лікарській рослині часто приписували здатність лікувати велику кількість хвороб, навіть ті, що й теоретично не можна лікувати рослинами. Антропоморфні рослини володіли спільними функціями, зокрема любовна магія, регуляція дітонародження, безплідність, лікування, та використовувалися в якості амулетів. Завдяки зовнішньому вигляду та легендам отримали свою популярність у медицині. Відносно легенди про мандрагору, можна додати, що Іосиф Флавій писав раніше, ніж Псевдо-Апулей, їхні описи схожі. Скоріше за все, Псевдо-Апулей не використовував Іосифа Флавія, тому що останній – іудейський автор, на яких римляни посилалися вельми рідко.

Очевидно, що у Іосифа Флавія та Псевдо-Апулея було спільне джерело, котре містило опис збору мандрагори (чи рослини схожої на неї), притримуючись певного ритуалу. Однак це джерело явно відрізняється від Теофраста.

З одного боку, схожість антропоморфних рослин з людським тілом, та приписування їм певних соціальних властивостей (втікати від нечистої людини) та особливостей вирощування (з останків людини), виокремлювали антропоморфні рослини від інших рослин та наближали до світу людини. А з іншого боку, підкреслюючи унікальність збору антропоморфних рослин завдяки певному ритуалу (за допомогою собаки та ін.), їх відокремлювали від світу людини, пояснюючи, звідки в них беруться надприродні лікувальні властивості.

Не зважаючи на доволі високий розвиток наукових і медичних знань, природа ще була в цілому не пізнаною для римських авторів. Саме тому залишалося місце для подібних описів антропоморфних рослин, саме тому вони могли лікувати вельми широкий спектр різноманітних хвороб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базилевская Н.А. Краткая история ботаники / Н.А. Базилевская, И.П. Белоконов, А.А. Щербакова. – М: Наука, 1968. – 311с.
2. Библейская энциклопедия. Мандрагоры // [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://slover.cc/re1/bibl/2310178.html>
3. Бородулин Ф.Р. История медицины: [избранные лекции] / Сост.: М.К. Кузьмин, Ю.П. Лисичин, О.А. Александров. – М: Медгиз, 1961. – 253 с.
4. Ипполитова А.Б. Русские рукописные травники XVII–XVIII веков / А.Б. Ипполитова / под ред. А.Л. Топоркова. – М: Индрик, 2008. – 512 с.

5. Книги Ветхого завета. Пятикнижие Моисея// [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://www.bibleonline.ru/bible/> [Быт. 30:14]
6. Менандр. Комедии. Фрагменты / Перевод О. Смыки. – М.: Наука, 1982. – Режим доступа: http://www.lib.ru/poeast/menandr/menandr1_24.txt
7. Псевдо–Апулей. Травник Апулея / Перевод Горелов. – СПб., 2009. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://simposium.ru/ru/node/10305>
8. Теофраст. Исследование о растениях // Теофраст. Исследование о растениях. Из-во Академии наук СССР, 1951. – <http://simposium.ru/ru/node/9590>
9. Флавий Иосиф. Иудейская война / Перевод Я. Чертка. – Режим доступа: http://www.vehi.net/istoriya/israil/flavii/voina/07.html#_ftnref25
10. Фрезер Дж. Золотая ветвь // J.Frazier. The Golden Bough/ Перевод М.Рыклина. – М., 1980. – http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Frezer/index.php
11. Элиан Клавдий. Пёстрые рассказы / Перевод С.Поляковой. – Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1963. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlitr/aelianus/stories/kn12-f.htm>
12. Dioscorides. De Materia Medica / The Herbal Of Dioscorides. The Greek Book Three: Roots // A new English translation by T.A.Osbaldeston. Introductory notes by R.P.Wood. First Edition, 2000. Published by IBIDIS Press, Johannesburg, South Africa. – Режим доступа: <http://www.cancerlynx.com/dioscorides.html>
13. Pliny. The Natural History // Pliny the Elder. – 1855. – Режим доступа: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plin.+Nat.+toc>

ПРИМІТКИ

- 1.У коментарях до середньовічного візантійського трактату мандрагора ототожнюється з беладаною (сон-трава). Можливо, ототожнення виникло через подібність грецького написання двох рослин: mandragoras – для беладони і mandragora – для мандрагори. – Див.: [8: 555, 576].
2. Рожа – заразна шкіряна хвороба з характерним набряком та почервонінням на шкірі у зоні запалення.
3. Подагра – хвороба суглобів і тканин, що викликається порушенням обміну речовин в організмі.
4. Пор., напр., з відомими євангельськими епізодами вигнання демонів (див. найвідоміший епізод: Мк. 5:8).
5. Стягування жив – контрактура (лат. contractura – стягування, звуження) – стан, при якому кінцівка не може бути повністю зігнута чи розігнута.
6. Гідромель – медована стоянка
7. Оксікрат – вода змішана з маслом
8. Опистотонус – судомна поза з різким вигинанням спини, закиданням голови назад (поза дуги з опорою лише на потилицю і п'яти), витягуванням ніг, згинанням рук, кистей, стоп і пальців внаслідок тонічного скорочення м'язів кінцівок, спини та шиї.
9. Люмбаго – гостріболі в попереку
10. Лейкома (більмо) – стійке помутніння рогівки ока внаслідок розвитку сполучнотканинного рубця після запальних процесів або травми.

*Рекомендовано до друку ст. викл. П.А. Майбородою
Стаття надійшла до редакції 15.06.2016*